

مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی

چکیده: مهمترین وظیفه علم کلام تبیین و تحکیم باورهای دینی و پاسخگویی به شبهات است. پژوهش حاضر با توجه به جایگاه ویژه اخلاق در پارادایم اسلام در صدد پاسخگویی به پرسامدترین سوال حوزه اخلاق یعنی تعیین ملاک ارزش اخلاقی است. در پاسخ به این سوال سه پارادایم اخلاقی وظیفه‌گرایی، فضیلت‌گرایی و غایت‌انگاری شکل گرفته است. تبیین دیدگاه کلامی امام خمینی در پاسخ به سوال فوق، به عنوان یکی از شناخته شده‌ترین دانشمندان اسلامی که اقبال جهانی، معطوف ایشان است می‌تواند نقش بی‌بدیلی در تبیین بنیادهای اسلامی اخلاق و زیست اخلاقی داشته باشد. لذا پژوهش حاضر با هدف تبیین مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی انجام شده است. روش پژوهش، تحلیل مضمون است. بنابراین ابتدا مبانی کلامی، استقضاء و استخراج شده‌اند سپس با رویکرد اخلاقی، تحلیل مضمون صورت گرفته است. یافته‌ها: مطابق دیدگاه امام خمینی، بنیاد پارادایم اخلاقی اسلام، بر هر سه محور وظیفه‌گرایی، فضیلت‌گرایی و غایت‌انگاری، توأمان استوار است و پشتیبانی تکوینی و تشریحی اسلام از زیست اخلاقی، موجب معناداری و سودمندی آن می‌گردد. نتایج حاصل بیانگر آن است که برای داشتن جامعه اخلاقی، غنی‌سازی سامانه معرفتی افراد در حوزه‌های خداشناسی به ویژه صفات الهی، جهان‌شناسی در دو سطح دنیوی و اخروی، انسان‌شناسی و تبیین چگونگی تاثیر رفتار اخلاقی انسان بر فرجام او لازم و ضروری است.

واژگان کلیدی: اخلاق، کلام، مبانی کلامی اخلاق، امام خمینی، تحلیل مضمون

مقدمه

بررسی آثار و آورده‌های علمی امام خمینی نشان می‌دهد، او چالش‌های زمان خویش را می‌شناسد، از موقعیت مسلمانان و نیازهای آنان آگاه است، می‌داند رقیبان فکری اسلام، دیدگاه‌های خود را در قالب نظریه، نظام و مکتب‌های نظری صورت‌بندی و در صدد اجرای آن هستند، بنابراین به روشی نظام‌مند به تالیف و تصنیف کتابهای مورد نیاز جامعه پرداخته است. فهم نظام کلامی امام خمینی کمک شایانی به تعیین ملاک ارزش اخلاقی در اسلام و معرفی آن به جهانیان می‌کند زیرا امام خمینی در عصر حاضر، نماد مسلمان راستین است و توجهات بسیاری، در اقصی نقاط عالم معطوف به ایشان است. با توجه به آمار بالای جستجوهای اینترنتی در مورد اعتقادات و نظرات ایشان، استخراج مبانی کلامی اخلاق از دیدگاه ایشان، اهمیتی مضاعف می‌یابد که سبب شناسایی ساحت اخلاقی شخصیت انقلابی ایشان می‌گردد. سوال اصلی مقاله حاضر که با روش تحلیل تماتیک صورت گرفته، این است که در منظومه نظری امام خمینی مبانی کلامی چگونه بر تعیین نظام اخلاقی تاثیرگذار است؟

۱. پیشینه

مقالات کلامی و اخلاقی بسیاری نوشته شده است لکن مقالاتی که به بررسی مبانی کلامی اخلاق پرداخته‌اند، اندک هستند. از جمله: « مبانی اخلاقی مستخرج از مبانی کلامی مرحوم ملامهدی نراقی (ره)» (عبداللهی نیا و سبحانی نیا، ۱۴۰۱)؛ « مبانی کلامی و اخلاقی همدلی و هم‌زبانی در قرآن کریم و عهدین» (میریان و درویشی، ۱۳۹۴)؛ « مبانی معرفت‌شناختی اخلاق با تاکید بر اندیشه کلامی شیخ مفید» (صالحی و سبحانی نیا، ۱۳۹۹)؛ « مبانی کلامی اخلاق در اندیشه

شیخ مفید» (صالحی، حاجی پور و مولوی وردنجانی، ۱۳۹۹)؛ « مبانی معرفت‌شناختی اخلاق در اندیشه کلامی شیخ طوسی ره» (زارع، صادقی و پاشایی، ۱۳۹۸)؛ « بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه شیخ طوسی» (زارع، ۱۴۰۱)؛ « انسان و اخلاق خلیفه‌گرا بنیان‌های اخلاق عرفانی امام خمینی (ره)» (براتی فر و وکیلی، ۱۳۹۹)؛ « نسبت «فضیلت‌گرایی» و «غایت‌انگاری» در اندیشه اخلاقی امام خمینی (س)» (مهدی پور، ۱۳۹۸) «قاعدهٔ تسامح در روش‌شناسی تفکر نقدی امام خمینی» (روحانی و خانی، ۱۳۹۷)

برخی از این مقالات مبانی کلامی و برخی به مبانی معرفتی اخلاق از منظر دانشمندان پرداخته‌اند لکن مقاله‌ای که به مبانی کلامی اخلاق از منظر امام خمینی (ره) پرداخته باشد، یافت نشد.

۲. مبانی مفهومی

۲-۱. اخلاق

مقصود از اخلاق در پژوهش حاضر مباحث ناظر بر بعد نظری و فلسفی اخلاق است که عقل عملی را پشتیبانی می‌کند و می‌تواند بر سبک زندگی تاثیرگذار باشد.

۲-۲. مبانی کلامی

منظور از مبانی کلام، آن دسته اصول اعتقادی است که در علم کلام به عنوان مبنای مباحث متکلمین مورد توجه است. اصول و آموزه‌هایی که هر مومنی باید بدون تقلید از دیگری آنها را بطور اجمالی یا تفصیلی بشناسد و ایمان و باور داشته باشد. طرح این اعتقادات از گذشته مورد توجه متکلمان شیعه با رویکردهای مختلف از جمله نص‌گرایی محدث و عقل‌گرایی بوده است. اعتقادات بنیادی علم کلام در چهار گروه دسته‌بندی شده است: ۱. خداوند و صفات او ۲. دین، نبوت و امامت ۳. انسان ۴. فرجام‌شناسی و معاد.

عقاید کلامی، مادامی که اساس برای علم دیگری نشده‌اند، عقاید کلامی صرف هستند، لکن هرگاه از بطن آنها، اندیشه‌ای اخلاقی، فقهی یا اصولی استخراج گردد، مبنای کلامی اخلاق، فقه یا اصول بشمار می‌روند. برای تولید اندیشه اخلاقی از مبانی کلامی، باید سه نکته اساسی مورد توجه قرارگیرد:

الف) مبنای کلامی صحیح.

ب) برداشت صحیح از مبنای کلامی.

ج) استدلال صحیح برای تولید اندیشه اخلاقی از مبنای کلامی.

بر این اساس، نقش مبانی کلامی دقیق و تعیین‌کننده است. اگر مبانی کلامی نظریه‌پرداز، نادرست باشد، هر چند روش صحیح باشد، منجر به استنتاجهای نادرست در اخلاق می‌گردد. همچنان که اگر اخلاق، منفک از مبانی کلامی در نظر گرفته شود مانند دیدگاههای سکولار، اخلاق منتج‌شده، دارای نقص‌ها و اشکالات متعدد خواهد بود.

در مجموع منظور از مبانی کلامی اخلاق در پژوهش حاضر مباحث اعتقادی با قابلیت اصول موضوعه و مبنا شدن برای اخلاق هستند، و فیلسوفان اخلاق با ابتناء بر این اصول موضوعه، به اجتهاد اخلاقی می‌پردازند. (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷:

۱۷_۲۷)

۲-۳. معرفت‌شناسی

اصول و مبانی علمی جدیدی که توسط دانشمندانی چون نیوتن (۱۷۲۷-۱۶۴۳م)، رابرت بویل (۱۶۹۱-۱۶۲۷م)، رابرت هوک (۱۷۰۳-۱۶۳۵م) مطرح شد، موجب شد پس از رنسانس در حوزه معرفت‌شناسی دو جریان افراطی «اصالت حس»^۱ و «اصالت عقل»^۲ غرب شکل گیرد. قائلین به اصالت حس، معرفت را مبتنی بر حس و روش آن را روش تجربی (استقرائی) می‌دانند، لذا معارفی که انسان نسبت به امور غیر حسی داشته و دارد، معارفی غیر واقعی و غیر قابل اطمینان بر شمرده می‌شود. پیشرفت‌های روزافزون علم تجربی، و آسیب‌های کلیسا، زمینه تأیید حداکثری این دیدگاه و دوری از سایر منابع معرفتی را فراهم آورد لذا جریان پوزیتیویستی ماده‌گرا از جریان عقل‌گرا قوی‌تر گردید و نگرش حسی بر عرصه‌های اخلاقی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی نیز سیطره یافت.

جریان «اصالت عقل» توسط دانشمندانی چون رنه دکارت (۱۶۵۰-۱۵۹۶م)، پیروان وی و ایمانوئل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴م) مطرح شد. این جریان معتقد است عقل منهای وحی قادر است همه لایه‌های جهان و انسان را بشناسد و چنانچه عقل نتواند چیزی را بشناسد، آن چیز غیر قابل شناخت است بنابراین قابلیت اثبات ندارد و امکان انتقال به سایرین را نیز ندارد. این نگرش به عقل را عقل مستقل و خودبنیاد تعبیر کرده‌اند.

وجه مشترک این دو دیدگاه، افراطی‌گری آنان در اصالت حس و عقل و محدود کردن شناخت به دو ابزار حس و عقل است. معرفت‌شناسی اسلام، انسان را علاوه بر برخورداری از حس و عقل، با داده‌های وحیانی سرشار می‌سازد، بدین صورت که معرفت اگر چه با حس آغاز می‌شود اما محصور در حس نیست و به مرتبه عقل ارتقاء می‌یابد. براهین و استدلال‌های عقلی نیز مرتبه دیگری از شناخت را پیش روی انسان می‌نهند، مبنی بر اینکه حقایق فرا عقلی‌ای وجود دارد که خداوند متعال از طریق پیامبران در اختیار مردم گزارده‌است، غفلت از این ساحت معرفتی، دایره معارف انسان را محدود و ناقص نموده و بر زیست اخلاقی نیز تأثیرات منفی غیر قابل انکاری خواهد گذاشت. ابن سینا، ملاصدرا، علامه طباطبائی و امام خمینی علاوه بر تأیید اهمیت حس و عقل در فهم معارف اخلاقی، انسان را نیازمند وحی الهی دانسته و داده‌های وحیانی را خطاناپذیرترین معارف برمی‌شمرند. (ابن سینا، ۱۳۷۵: ۸/۳؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶ق؛ علامه طباطبائی، بی‌تا: ۶۷-۱۷۰؛ خمینی، ۱۳۷۹: ۲۱/۲۲۲)

بدین جهت می‌توان گفت معرفت‌شناسی اولین گام در معارف عقلی است که همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است، زیرا موضع‌گیری پژوهش‌گران در مسایل معرفت‌شناسی، تأثیر بسزایی در نتیجه‌گیری از آراء فلسفی و کلامی آنان دارد.

۱. Empiricism

۲. Rationalism

۳. مبانی نظری و الگوی تحلیل

۳-۱. الگوی تحلیل

روش تحلیل مضمون (تماتیک (TA)) روشی برای تحلیل داده‌های کیفی است. همچنین یکی از خوشه رو شهایی می‌باشد که بر شناسایی الگوی معنایی در مجموعه واحدی از داده‌ها تمرکز می‌کند. این نوع تحلیل، فرایند شناسایی الگوها یا تم‌ها در درون داده‌های کیفی می‌باشد. (براون و کلارک، ۲۰۰۶: ۷۸ از قاسمی و هاشمی، ۱۳۹۸) در حقیقت این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است، (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۳-۱۵۹) مضمون ویژگی تکراری و متمایزی در متن می‌باشد که پژوهشگر معتقد است آنها نشان دهنده درک و تجربه خاصی در مورد سوالات تحقیق هستند.

در پژوهش حاضر پس از جمع‌آوری اطلاعات از مستندات کتابخانه‌ای و فیش برداری از آثار امام خمینی، تحلیل داده‌ها طبق روش تحلیل مضمون (تماتیک) با رویکرد اخلاقی صورت گرفته است. اجرای روش تحلیل مضمون در مستندات در چند مرحله صورت گرفته است. در مرحله اول نه اثر امام خمینی، چهل حدیث، رساله فی الطلب و الاراده، شرح حدیث جنود عقل و جهل، آداب الصلاة، صحیفه امام، شرح دعای سحر، تفسیر سوره حمد، ولایت فقیه، سر الصلاة، مطالعه و مورد تحلیل قرار گرفت، و ایده‌های اولیه در مورد پنج ساحت کلامی معرفت شناسی، خداشناسی، راهنما شناسی، انسان شناسی و جهان شناسی تبیین، طبقه‌بندی و کد گذاری شد؛ سپس کتاب تقریرات فلسفه امام خمینی نیز بررسی و به طریق مذکور، مضامین هم سنخ، کد گذاری گردید.

مرحله دوم تحلیل مضامین مجموعه گزاره‌های کلامی امام خمینی با رویکرد اخلاقی است. در مرحله سوم مضامین تحلیل شده مورد بازبینی و پالایش مجدد قرار گرفتند و نتایج تحلیل نسبت به هر کدام از محورهای پنج‌گانه بدست آمد، که شاکله مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی را تشکیل دادند. در نهایت با تحلیل شبکه‌ای مضامین پالایش یافته، نتیجه نهایی پیرامون مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی استخراج گردید.

۳-۲. بیان شبکه‌ای گزاره‌ها و تحلیل داده‌ها

کشف و استخراج مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی براساس روش تحلیل مضمون نیازمند بیان شبکه‌ای گزاره‌های کلامی و تحلیل اخلاقی داده‌ها است، برای این منظور گزاره‌های کلامی امام خمینی در محورهای معرفت شناسی، خداشناسی، راهنما شناسی، انسان شناسی و جهان شناسی تبیین و تحلیل می‌گردد.

۳-۲-۱. مبانی معرفت شناختی اخلاق

با پیش فرض اصالت روح انسانی و استفاده از سه منبع عقل، وحی و حس در معرفت شناسی اخلاق، در فرایندی چهار مرحله‌ای بر اساس تحلیل مضامین، مبانی معرفت‌شناسی اخلاق از منظر امام خمینی کشف گردیدند. جدول زیر بر اساس تحلیل مضمون، منابع معرفت شناسی اخلاق را در منظومه نظری امام خمینی نشان می‌دهد.

جدول (۱) منابع معرفت شناختی اخلاق

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی

<p>معارف و حیانی، روش زیست اخلاقی را تبیین می‌کنند.</p>	<p>و حی منبع معرفتی</p>	<p>چون «ارحم الراحمین» است، رحمت و وسعه و حکمت بالغه‌اش اقتضا می‌کند که طرق هدایت، راه خیر و شر و زشت و زیبا را به ما بنمایاند. (چهل حدیث، ۴۳)</p>	<p>۱</p>
<p>عقل با استفاده از معارف و حیانی دریافته‌است اعمال اخلاقی به دلالت التزامیه دارای نتایج اخروی هستند.</p>	<p>و حی و عقل منبع معرفتی</p>	<p>کسانی که اعمال صالحه انجام داده و اخلاق را طوری که طبق ظواهر شرع است تعدیل نمودند ... اگر صفات را به طور خلقت حاصل کرده و تعدیل نموده باشند، ... بعد از مرگ برای اینها جنات متوسطین حاصل خواهد شد و نفوسشان طبق ملکاتشان در آنجا مشغول فعالیت خواهند شد. (تقریرات فلسفه، ۳/ ۶۹)</p>	<p>۲</p>
<p>معارف و حیانی غایت‌انگاری را پشتیبانی می‌کنند.</p>	<p>و حی منبع معرفتی</p>	<p>گاهی اشاره خفیه‌ای نیز به بهشت و جهنم اخلاق که اهمیتش بیشتر است، می‌شود. (چهل حدیث، ۱۲)</p>	<p>۳</p>
<p>اخلاقی زیستن علاوه بر معارف عقلانی نیازمند معارف و حیانی است.</p>	<p>عقل نیازمند و حی</p>	<p>انبیاء علیهم السلام، آمدند، قانونها آوردند و کتابهای آسمانی بر آنها نازل شد که جلوگیری از اطلاق و زیاده روی طبیعت کنند و نفس انسانی را در تحت قانون عقل و شرع در آورند. (چهل حدیث، ۱۶)</p>	<p>۴</p>
<p>عقل با محوریت ادراک، جایگاه رفیعی در انتخاب رفتارهای اخلاقی دارد.</p>	<p>عقل نظری و موازنه</p>	<p>انسان عاقل منافع و مضار هر یک از اخلاق فاسده و ملکات رذیله را با منافع و مضار هر یک از اخلاق حسنه مقایسه می‌کند، «موازنه» سپس تصمیم می‌گیرد. (چهل حدیث، ۱۹)</p>	<p>۵</p>
<p>عقل با محور الزام و ادراک، جایگاه رفیعی در انجام فعل اخلاقی و ارتقای فهم اخلاقی دارد.</p>	<p>عقل عملی و نظری</p>	<p>قلب کسی مورد تجلیات نور ایمان و معرفت گردد، ... که پایبند قواعد دینیه و ذمه او رهین قوانین عقلیه باشد (چهل حدیث، ۱۴۷)</p>	<p>۶</p>

۷	هدایت نیازمند معرفت است و معرفت نتیجه معرفت عقل و جهل و جنود آنها است. (جنود عقل و جهل: ۵۷)	عقل نظری	عقل با محور ادراک، جایگاه رفیعی در تصفیۀ باطن و انجام فعل اخلاقی دارد
۸	آیات اخلاقیه که عقل را در آن مدخلیت است. (آداب الصلاه، ۴۳)	عقل نظری و وحی	عقل با محور ادراک جایگاه رفیعی در ادراک وحی دارد.
	ارسال رسل و اعطای رسول باطنی برای تمیز حسن و قبح و تعیین پاداش و جزا برای مطیعین و عاصین با اختیار، علم و شعور است. (تقریرات فلسفه، ۲/ ۳۳۰)	حسن و قبح عقلی	نظریه امر الهی و وابستگی کلی معرفت شناسانه اخلاق به امر الهی قابل قبول نیست.
۹	فإذا خالفه باختياره وإرادته من غير اضطرار وإلجاء، يحكم عقله و عقل كافة العقلاء بصحة عقوبته كما أن الأمر (الطلب و الارادة، ۷۸)	عقل نظری	عقل با محور ادراک جایگاه بالایی در فهم حسن و قبح اخلاقی دارد.
	عقل مربی باطنی، که قوه عقل و تمیز است. (چهل حدیث، ۲۳۷)	عقل نظری	حسن و قبح ذاتی و عقل کاشف آن است.
۱۰	عارف باللّه و سالک إلى اللّه باید این مطلب حق برهانی و این لطیفه الهیه عرفانیه را به واسطه ریاضات قلبیه از حدّ عقل و برهان در لوح قلب نگاشته به سر حدّ عرفان رساند تا آن که حقیقت ایمان و نور آن در دلش جلوه کند. (آداب الصلاه، ۹۵)	شهود	شهود عرفانی با محور الزام، جایگاه رفیعی در ادراک حقیقت اخلاقی دارد.
۱۱	معیار شناخت در جهان بینی الهی اعم از «حس و عقل» می باشد. (صحیفه امام، ۲۱/ ۲۲۲)	معرفت تجربی	معرفت حسی می تواند یکی از منابع معرفت اخلاقی باشد.
۱۲	شناخت حسی نیز به شناخت عقلی متکی است. (صحیفه امام، ۲۱/ ۲۲۰)	معرفت تجربی	حس مورد تایید عقل، از منابع معرفت اخلاقی است.

حائز اهمیت است که در مبانی اخلاقی امام خمینی، تمام منابع معرفتی نقش و جایگاه خود را دارند. وحی، عقل نظری و عملی، شهود عرفانی و حواس. (رک: خمینی، ۱۳۷۷: ۵۹؛ خمینی، ۱۳۷۹: ۲۱/ ۲۲۲) در حالی که محققین در منابع برخی بزرگان اخلاق مانند شیخ مفید مطلبی ناظر به شهود در اصطلاح عرفانی یافت نکرده‌اند، لذا به نوعی قائل به عدم شهودگرایی شیخ مفید گردیده‌اند. (صالحی و حاجی پور و وردنجانی، ۱۳۹۹: ۳۵)

در بازبینی و پالایش مضامین منتخب حوزه معرفت‌شناسی امام خمینی (ره)، نکات زیر بدست آمد:

۱. گستره قلمرو شناخت به گستردگی هستی و اعم از جهان شهادت و غیب است.
۲. منابع معرفتی اخلاق فراتر از چارچوب های حسی و عقلی است، شهود عرفانی و وحی را نیز دربرمی گیرد.
۳. عقل نظری و عملی در منظومه معرفت شناسی امام خمینی بسیار مهم بوده بدون بهره‌گیری از آنها شناخت صحیح صورت نمی‌گیرد.
۴. امام خمینی در تعیین خط مشی اخلاقی عقل را محتاج وحی می‌داند و در عین حال قائل به حسن و قبح ذاتی و عقلی اخلاق است.
۵. امام خمینی در مقام ثبوت به حسن و قبح معتقد است و در مقام اثبات نظریه امر الهی را نپذیرفته است.
۶. حس، عقل و وحی توأمان از منابع معرفت اخلاقی هستند، و تغافل از هر یک موجب نقص در سامانه معرفتی انسان می‌شود.

۲-۲-۳. مبانی خداشناسی اخلاق

ایمان به خدا از مهمترین مفاهیم در ادیان دینی است که در اخلاق، رفتار و اعمال شخص تاثیر بسزایی دارد. صدور اعمال نیک، بخشش برای خداوند، گذشت و فداکاری در راه خدا نمونه‌هایی از تجلی خداواری در اخلاق است. امام خمینی معتقد است علم به خداوند، موجب ایمان نمی‌گردد بلکه شناخت خداوند است که قلب را خاشع نموده و مطیع حق می‌نماید. تحلیل مضمون عبارات خداشناسانه امام بیانگر ارتباط قوی خداشناسی با اخلاق انسانی است. شناخت صفات خداوند علاوه بر ایجاد امنیت و ضمانت برای رفتار اخلاقی، هر کدام به نوعی در اخلاق مداری انسان و ثبوت آن در جان انسان موثر است. تبیین و تحلیل مضمون صفات برشمرده شده در جدول زیر از جمله مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی است.

جدول (۲) مبانی خداشناسی اخلاق

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	انسان وقتی فهمید که سلطنت ایجادیه و استقلال در تأثیر، بلکه اصل تأثیر، منحصر است به ذات مقدس الهی و دیگر موجودات را شرکت در آن نیست، باید دل را از آن آگاه کند و با قلم عقل به لوح قلب حقیقت لا اله الا الله و لا مؤثر فی الوجود الا الله را بنویسد. (آداب الصلاة، ۲۲۷)	وحدانیت خداوند	خداوند یگانه ذات مستقل موثر در نظام هستی است.

۲	طبق آیات ۱۲ و ۱۳ سوره اعراف شیطان معتقد به حق تعالی و مقرر به خالقیت او است، معاد را نیز معتقد است، علم به کتب و رسل و ملائکه دارد، با این وصف خداوند او را کافر خطاب کرده و از زمره مؤمنین خارج فرموده. پس، اهل علم و ایمان از هم ممتازند: هر اهل علمی اهل ایمان نیست. (رک: آداب الصلاة، ۱۴)	علم و ایمان نسبت عموم و خصوص من وجه دارند	علم باید با سلوک عملی توأم گردد تا قلب خاشع شود، خشوع قلبی از مهمترین زمینه های تخلق به اخلاق و پایداری در آن است.
۳	حساب آنان با خدای جبار است. (شرح حدیث جنود عقل و جهل، ۳۴۷)	جبران-گری خداوند	اعتقاد به جبران گری خداوند، غایت گرایی را پشتیبانی می کند
۴	حقایق وجودی نظام وجود، ازلاً و ابداً عین علم الهی است. (تقریرات فلسفه، ۱۶۸ / ۲) خداوند باطن اشیاء را نیز مانند ظاهر آنها، و عالم ملک را همانند عالم ملکوت و عالم اسفل را مانند عالم اعلی می بیند. (شرح دعاء السحر، ۱۲۳)	علم الهی	توجه به گستره علم الهی، وظیفه گرایی را پشتیبانی می کند
۵	محال است حضرت احدیت با بندگان خود خلاف عدل رفتار کند. (تقریرات فلسفه، ۴۷۵ / ۳)	عدل الهی	اعتقاد به عدل الهی، فضیلت گرایی را پشتیبانی می کند.
۶	هیچ قدرتی مثل قدرت خدا نیست. (صحیفه امام، ۳۶ / ۵)	قدرت الهی	ثمره اعتقاد به قدرت الهی موجب ثبات در التزام عملی و وظیفه گرایی دارد.
۷	امام خمینی با اقتدا به فرمایش امام علی معتقد است. «منزه است کسی که عذاب و نعمتش شدید است و در همان حال رحمت او دوستانش را فرا گرفته ...» (آداب الصلاة، ص ۱۳ به نقل از نهج البلاغه، فیض الاسلام، ۲۱۵، خطبه ۸۹)	رحمت الهی	اعتقاد به رحمت الهی فضیلت گرایی و وظیفه گرایی را تقویت می کند.
۸	اگر بارقه لطف و رحمت تو نباشد، ما را این دشمن قوی پنجه به خاک هلاکت افکند و به تیه ظلمت و شقاوت گرفتار کند. ... انک ولی الهدایه. (آداب الصلاة، ۱۹)	رحمت الهی	اعتقاد به رحمت الهی، موجب توکل به خداوند در التزام عملی به اخلاق می گردد. (فضیلت گرایی)

۹	حق تعالی که مالک الملوک و عظیم مطلق است. (آداب الصلاة، ۱۱۱) پناهی جز رحمت و اسعاهش ندارم.	مالکیت و عظمت خداوند	بنده‌ای که خداوند را مالک و عظیم مطلق بداند، در التزام به اخلاق نه تنها رنج نمی‌کشد بلکه به جهت امیدواری، دارای سرور و بهجت است. (فضیلت-گرایی)
۱۰	خداوند به همه عالم نعمت فراوان داده است و قابل احصا نیست. (صحیفه امام، ۱۷ / ۳۳۸)	فیاض و بخشنده	وظیفه‌گرایی اخلاقی
۱۱	تمام تکالیف الهیه لطف الهی است و ما خیال می‌کنیم تکالیفی است. (صحیفه امام، ۳ / ۲۳۷)	قاعدۀ لطف و تشریح	فضیلت‌گرایی و وظیفه‌گرایی اخلاقی

با پالایش مضامین صورت بندی شده در مبانی خدا شناسی اخلاق که بر اساس تحلیل اخلاقی گزاره‌های کلامی امام خمینی بدست آمده است، نتایج زیر حاصل شده است:

۱. اعتقاد به توحید اولین مبنای کلامی هرم خدا شناسی است، که رفتار اخلاقی را پشتیبانی می‌کند. انسان کاشف نظام توحیدی است.

۲. فهم صفات الهی موجب خشوع قلب در برابر خداوند متعال گردیده، تاثیر مستقیمی بر سلوک اخلاقی انسان و پایداری در حفظ ارزشهای آن دارد.

۳. خداوند پشتوانه‌ای همه جانبه هم در ساحت زندگی دنیوی و هم اخروی برای زیست اخلاقی تکوینی و تشریحی بشر فراهم کرده است، این نظام علی نه تنها انگیزه زیست اخلاقی را افزایش می‌دهد بلکه به اعتقاد امام خمینی نظام اخلاقی نفس الامری موجب نشاط و شکرگذاری در بشر می‌گردد.

۴. شناخت هر یک از صفات الهی به نوعی موجب ایجاد و تقویت انگیزه در انجام مسئولیت اخلاقی می‌گردد زیرا شناخت خداوند زیر بنای رابطه عاشقانه و خاشعانه مربوط و رب است و انسان برای تقرب هر چه بیشتر مشتاق رعایت همه جانبه فرامین الهی و اخلاقی می‌گردد.

۵. انسان مومن به توحید معتقد است نظام اخلاقی مبتنی بر واقعیت هستی است بنابراین هم وظیفه‌گرا و هم نتیجه‌گرا است و علاوه بر التزام به تشریح الهی، امیدوار و مطمئن به منتج بودن اعمال اخلاقی خویش در دنیا و آخرت است.

۳-۲-۳. مبانی راهنماشناسی اخلاق

محور کلامی راهنماشناسی، نبوت و امامت است لکن از تحلیل مضامین گزاره‌های کلامی امام خمینی با رویکرد اخلاقی می‌توان به این حقیقت پی‌برد که ایشان برخی عارفان و سالکان واصل به حق را نیز از راهنمایان انسان برمی‌شمرند.

امام خمینی با استفاده از قاعده لطف، ضرورت ارسال راهنما از سوی خداوند متعال را اثبات می‌کند و هدف بعثت را تخلیق به اخلاق برمی‌شمرد، بنابراین پیامبران و پیشوایان باید در سطحی از فضایل وجودی باشند که مورد اعتماد مردم بوده و ضرورت ارسال رسولان معنا یافته، تحقق عینی یابد. امام خمینی این سطح را عصمت و افضلیت بر سایر انسانها می‌داند و با دلیل عقلی عصمت رسولان الهی را اثبات می‌نماید. عصمت رسولان موجب پذیرش حداکثری آنان از جانب مردم می‌گردد، الگوگرفتن و پیروی از راهنمایان را میسر می‌سازد. ضمن آنکه در منظومه نظری امام خمینی رسول باطنی و وظیفه شناخت رسول خارجی را دارد پس رسولان باید واجد ویژگیهایی متمایز و منحصر بفرد باشند تا عقل را مجاب نموده، در سلوک اخلاقی مطیع خود سازند.

جدول ذیل به تحلیل مضمون گزاره‌های کلامی امام خمینی در راهنماشناسی و ارتباط با اخلاق پرداخته تا فرایند استخراج مبانی مورد نظر تبیین گردد.

جدول (۳): مبانی هدایت‌گری اخلاقی خداوند

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	ما مریضان و گمراهان، باید نسخه‌های سیر ملکوتی و امراض قلبیه خود را از راهنمایان طریق هدایت و اطباء نفوس و پزشکان ارواح دریافت کنیم. (شرح حدیث جنود عقل و جهل، ۴۰۳)	ضرورت هادی	وجود هادیان و ارائه راه روشن زیست اخلاقی توسط آنان موجب روشن‌نگری و تبیین چگونگی زیست اخلاقی می‌گردد.
۲	بعث رسل و ارسال کتب و فرو فرستادن فرشتگان و وحی و ال‌هام به پیغمبران و راهنمایی طریق حق، از رحمت ارحم الراحمین است. (صحیفه امام، ۳/ ۲۳۷)	قاعدۀ لطف	وجود برنامه روشن و دقیق، مانع سردرگمی انسان در انتخاب رفتار اخلاقی می‌گردد.
۳	فالأنبیاء جمیعاً بعثوا من أجل مکارم الأخلاق: "بعثت لأتمم مکارم الأخلاق" (صحیفه الإمام (ترجمه عربیة)، ۱۷/ ۱۵۴)	هدف بعثت	چنین نگرشی مردم را در مسیر زیست اخلاقی مصمم‌تر می‌نماید.
۴	تمام انبیا از صدر عالم تا آخر برای این آمده‌اند که این آدم را از آن راه کج و راههای باطل هدایت کنند به صراط مستقیم انسانیت؛ بکشاند. (رک: تفسیر سوره حمد، ۲۳۳؛ صحیفه امام، ۱۴/ ۱۵۳ - ۱۵۴)	هدف بعثت و پرشماری هادیان	فهم این حقیقت که خداوند مهربان، مصر در هدایت اخلاقی و همه جانبه انسان است، نه تنها انسان را به وجد می‌آورد بلکه زیست اخلاقی در نزد او اهمیت بیشتری پیدا می‌کند.

عقل کاشف وحی است.	همراهی وحی و عقل	ار سال رسل و اعطای رسول باطنی برای تمیز حسن و قبح و تعیین پاداش و جزا برای مطیعین و عاصین با اختیار، علم و شعور است. (تقریرات فلسفه، ۲/ ۳۳۰)	۵
به دلالت التزامی برای زیست اخلاقی نیازمند وحی و عقل توامان هستیم.	وحی و عقل	این دو (رسول باطنی و خارجی) هیچکدام بی دیگری انجام این مقصد ندهند، چه که عقل بشر خود نتواند کشف طرق سعادت و شقاوت کند و راهی به عالم غیب و نشئه آخرت پیدا کند، و هدایت و راهنمایی پیمبران بدون قوه تمیز و ادراک عقلی مؤثر نیفتد. (چهل حدیث، ۲۳۷)	۶
زیست اخلاقی بدون هادی در مقام ثبوت ممکن نیست. امتحانات الهی یکی از مواضعی است که انسان به نقاط قوت و ضعف اخلاقی خود پی می‌برد.	همراهی وحی و عقل	پس حق تبارک و تعالی این دو نوع مربی را مرحمت فرموده که به واسطه آنها تمام قوای مخزونه و استعدادات کامنه در نفوس به فعلیت تبدیل پیدا کند. و این دو نعمت بزرگ را حق تعالی برای امتحان بشر و اختبار آنها مرحمت فرموده، زیرا که بدین دو نعمت ممتاز شوند افراد بنی نوع انسان از یکدیگر، و سعید و شقی و مطیع و عاصی و کامل و ناقص از هم جدا شوند. (چهل حدیث، ۲۳۷)	۷
معصومیت هادی اطمینان آفرین است. هدایت‌گران معصوم نباشند برخی صفات اخلاقی غیر قابل اجرا می‌گردد و راه تشخیص صفات اخلاقی مسدود می‌شود.	عصمت هادی انتصابی	پیامبر دارای مقام خاتمیت است، که کمال علی الاطلاق است، و چون او صیاء او از طینت او منفصل و با فطرت او متصلند، صاحب عصمت مطلقه به تبعیت او هستند. (آداب الصلاه، ۵۲)	۸
عقل نظری و عملی هادیان و آگاهی کامل آنان از طریق اخلاقی حقیقی و بیان آن به دیگران، مسیر را مشخص و زمینه حیات اخلاقی را با اختیار و انتخاب خود فرد فراهم می‌آورد.	علم هادی	با عنایت الهی، انزال کتب و ارسال رسل و اولیا و او صیا محقق شده تا وقتی که آن تجرد ذاتی جوهری - که قهری و ذاتی است - انجام می‌گیرد در صورتی که انسان اعمال و افعال و کردارش را با دستورات شرعیه مطابق کرد و اعمال قلبیه و نیات خود را خالص نمود، این تجرد به آخر برسد. (تقریرات فلسفه، ۳/ ۱۸۱)	۹

۱۰	امام باید فضل بر دیگران داشته باشد. (ولایت فقیه، حکومت اسلامی، ۴۷)	افضلیت	به دلیل افضلیت هادیان اعتماد مردم به آنها برای حرکت در مسیر زیست اخلاقی واقعی تر، مطمئن تر و سهل تر است.
۱۱	ما همه انتظار فرج داریم، و باید در این انتظار خدمت بکنیم. (صحیفه امام، ۸ / ۳۷۴)	انتظار	این اعتقاد موجب امیدواری، شوق و توانایی روحی اخلاق مدارانه در انسان می گردد. (وظیفه گرایی)

نتایج زیر از تحلیل مضامین گزاره‌های کلامی حوزه هدایت‌گری با رویکرد اخلاقی بدست می‌آید:

۱. با توجه به دلیل ارسال هادی و ابلاغ تشریح می‌توان نتیجه‌گرفت اصل اولی بعثت هادیان، کمک به تخلق افراد و زیست اخلاقی است.
۲. طبق قاعده لطف همیشه راهنما برای زیست اخلاقی انسان‌ها وجود دارد. مسلم است بدون راهنما زیست اخلاقی و تقرب به خداوند، دشوار و شاید بتوان گفت ناممکن است.
۳. علم، عصمت و افضلیت راهنمایان الهی، موجب اعتماد مردم به آنان و پیروی و الگوگیری از آنان می‌گردد.
۴. تشخیص حق و باطل، خیر و شر در زیست اخلاقی بسیار کارآمد است، که با داده‌های راهنمایان تبیین می‌گردد؛ در نظام اخلاقی امام خمینی رسول باطنی (عقل) با استفاده از آموزه‌های وحیانی به این تشخیص دست می‌یابد.
۵. وجود امام غایب و انتظار بشریت برای ظهور ایشان، انسان را امیدوار نموده و مشوق واقعی موثری است برای مومنین تا بخاطر درک چنین روزی در انجام وظایف و تکالیف اخلاقی تلاش بیشتری مبذول دارند و به گسترش نظام اخلاقی نیز همت گمارند. وجود آخرین هادی و تلاش برای رسیدن به او، مومنین را نسبت به مفاهیم غایت‌گرایانه، گرامی‌سازد.

۳-۲-۴. مبانی انسان‌شناسی اخلاق

انسان‌شناسی امام خمینی، انسان‌شناسی مبتنی بر عقل و وحی است، لذا علاوه بر کل‌نگری، جزئیات نیز در نظر گرفته شده است. انسان مخلوق خداوند و دارای دو ساحت روحانی و جسمانی است. ساحت اصیل انسان که انسانیت با آن معنا می‌یابد نفس یا همان روح است که مخاطب هدایت تشریحی است و ساحت جسمانی ابزار نفس است چرا که زندگی مادی دنیا نیازمند ابزار مادی است. این دو ساحت دارای ارتباطی دو سویه بوده و هریک بر دیگری تاثیر دارد. انسان‌ها دارای فطرت و سرشتی واحدند که از آنها سلب اختیار نمی‌کند. فطرت دارای سه حوزه آگاهی، توانشی و گرایش است که در هدایت بشر سهمی اساسی دارد. تغییر ناپذیر و مانا است، هر چند مورد غفلت او قرار گیرد.

همطرازی فطرت با داده‌ها و هدایت هادیان موجب افزایش تمایل و توانایی انسان در تقویت ساحت فراحیوانی و روحانی گشته و او را سعادت‌مند می‌نماید. (شمس/۱۰-۹)

اختیار از دیگر مبانی انسان‌شناسی منظومه نظری امام خمینی و از اصول موضوعه علم اخلاق است. (رک: مصباح یزدی ۱۳۹۲: ۳۴۱) که تکلیف و مسئولیت انسان را که از مبانی کلامی دیگری برای اخلاق است، معنادار می‌کند. امام خمینی گرچه اصلاح نفس را مقدم بر اصلاح دیگران می‌داند لکن بر امر به معروف و نهی از منکر نیز به عنوان مسئولیتی اخلاقی - اجتماعی در برابر سایرین تاکید نموده‌است. جدول ذیل تحلیل مضمون گزاره‌های کلامی امام خمینی را در محور انسان‌شناسی با رویکرد اخلاقی گزارش نموده است.

جدول (۴): مبانی انسان‌شناسی اخلاق

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	انسان دارای روحی است و جسمی. (صحیفه امام، ۲۴۶/۶) روح و جسم با هم وحدت دارند: روح باطن جسم است، جسم ظاهر روح است. (صحیفه امام، ۳۴۴/۶)	انسان دو ساحتی است	چون انسان دارای دو ساحت وجودی است، زیست اخلاقی او نیز دو بعد دارد.
۲	انسانیت به روح است نه به جسم. (صحیفه امام، ۲۴۶/۶)	روح بعد اصیل انسان	مسئولیت اخلاقی با روح انسان است.
۳	تحولات روحی و فکری مایه امیدواری است. و ان شاء الله با همین تحول به پیش بروید؛ و با همین تحول، ایران را بسازید. (صحیفه امام، ۹/۴۴۳)	اصالت تحول روح	دانستن این واقعیت که روح مجرد تام نیست و قابل تغییر است، خودسازی اخلاقی را در باور انسان ممکن می‌کند.
۴	فطرت و خلقت انسان بر استقامت و نیکی است. حُبّ به خیر سرشت انسانی است، ما خود این سرشت را به انحراف می‌کشانیم. (صحیفه امام، ۴۵۰/۱۸)	فطرت نیک	ارزش‌های اخلاقی متناسب با فطرت انسان است. (فضیلت‌گرایی)
۵	برای هر معصیتی و هر لذتی در روح اثری حاصل آید، چنانچه در جسم نیز قوتی حاصل شود از بعضی از آنها. (چهل حدیث، ۲۷۷-۲۷۹)	ارتباط نفس و بدن	هر چند روح اصل و بدن ابزار آن است، لکن جسم و روح بر یکدیگر تاثیرگذارند،

		پس برای زیست اخلاقی باید به هر دو توجه نمود و از هر دو کمک گرفت.
۶	هر کسی مکلف است که خودش را اصلاح کند قبل از اینکه دیگران را اصلاح بکند. (صحیفه امام، ۲۸۹ / ۸)	تقدم و تاخر در ادای تکلیف
۷	هر فردی مکلف است و هر فردی مسئول است. همه ما در مقابل خدای تبارک و تعالی مسئولیم. (صحیفه امام، ۱۰۷ / ۸ و ۲۵ / ۵)	همگانی بودن مسئولیت
۸	انبیا همه آنچه را که مربوط به روح و مربوط به مقامات عقلیه و مربوط به مراکز غیبیه است برای ما بیان کرده اند، هم آن چیزهایی که وظایف شخصیه است و دخیل در ترقیات انسان و تکامل انسان است، و هم آن چیزهایی که مربوط به امور سیاسی و امور اجتماعی است. همه بشر مکلفند بر اینکه همه این مراتب را، همه این مقامات را مواظبت کنند. (رک: صحیفه امام، ۲۳۷ / ۳)	انسان مکلف
۹	سعادت با زور حاصل نشود، فضیلت و عمل صالح بدون اختیار فضیلت نیست. (آداب الصلاة، ۳۷)	انسان مختار
۱۰	انسان در هر مرتبه، در ریاضات و مجاهدات علمیه یا نفسانیّه یا عملیه، مراعات حال خود را بکند و با رفق و مدارا با نفس رفتار نماید. (آداب الصلاة، ۲۵)	ظرفیت وجودی اخلاقی
۱۱	همه ما همان طور که مکلفیم خودمان را حفظ کنیم و خارج کنیم از ظلمت به نور، مکلف هستیم که دیگران را هم همین طور دعوت کنیم. (صحیفه امام، ۳۸۶ / ۱۱)	اخلاق اجتماعی
		انسان علاوه بر مسئولیت اخلاقی در مورد خویش، در قبال اصلاح و رشد اجتماع هم مسئولیت اخلاقی دارد. (وظیفه گرای)ی

۱۲	در امر به معروف و نهی از منکر قصد قربت معتبر نیست، بلکه مقصود اقامه واجب و جلوگیری از حرام است.	اخلاق اجتماعی	مسئولیت اخلاقی انسان در قبال جامعه این است که مانع ترویج گناه گردد. (فضیلت-گرایی و وظیفه‌گرایی)
۱۳	اکنون ما منتظران مقدم مبارکش مکلف هستیم تا با تمام توان کوشش کنیم تا قانون عدل الهی را در این کشور ولی عصر- عجل الله تعالی فرجه- حاکم کنیم (صحیفه امام، ۱۴/ ۴۷۳)	تکلیف منتظر	انسان منتظر به دلالت التزامی خود را مکلف به ترویج اصول اخلاقی می‌داند. (وظیفه‌گرایی)
۱۴	ما منتظران ظهور حضرت مهدی (عج) مکلف هستیم از تفرقه و نفاق و دغلبازی بپرهیزیم و رضای خداوند متعال را در نظر بگیریم و همگان در مقابل قانون خاضع باشیم و با صلح و صفا و برادری و برابری به پیشبرد انقلاب اسلامی کوشا باشیم. ... و به وسوسه فتنه‌انگیزان اعتنا نکنیم. (رک: صحیفه امام، ۱۴/ ۴۷۳)	تکلیف منتظر	انسان منتظر به دلالت التزامی خود را مکلف به رعایت حداکثری اصول اخلاقی می‌داند. (فضیلت‌گرایی و وظیفه‌گرایی)

از پالایش مضامین بالا که با رویکرد اخلاقی به تحلیل گزاره‌های کلامی در محور انسان شناسی پرداخته‌است، نتایج حاصل گردیده‌است:

- اولین مبنای کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی در محور انسان شناسی این است که اخلاق دارای دو ساحت جسمانی و نفسانی است و مسئولیت اخلاقی با روح است.
- روح انسان مجرد ناقص است بنابراین قابلیت تحول و تغییرپذیری دارد، و در هر مرتبه دارای ظرفیتی مشخص است. توجه به ظرفیت هر مرتبه برای تداوم فرایند تکامل لازم است.
- تکالیف اخلاقی متناسب با فطرت انسان بوده، رعایت حسن فعلی و فاعلی در انجام آنها، موجب تکامل روح می‌گردد. انسان مختار، مکلف و دارای مسئولیت اخلاقی است. مسئولیت‌های اخلاقی آدمی، منحصر در تکالیف و تعهدات فردی برای اصلاح خویش نیست بلکه اصلاح جامعه و سایرین نیز از وظایف اخلاقی او است.
- خداوند برنامه جامع رشد و تکامل انسان را توسط انبیاء در اختیار وی نهاده است بنابراین آدمی در برابر خداوند نیز مکلف و مسئولیت اخلاقی و شرعی دارد.
- انتظار ظهور، نوعی اخلاق عملگرایانه را پشتیبانی می‌کند زیرا با رعایت تکالیف و اصول اخلاقی، ظهور ممکن می‌گردد.

مبانی اخلاقی، در منظومه نظری امام خمینی مبتنی بر واقعیت است بدین ترتیب که وحی واقعیت اخلاقی را بیان می‌کند و عقل کاشف آن است. لذا کشف مبانی جهان‌شناسی، معرفت لازم و نه کافی برای چه باید کرد تا به بهترین نتیجه در تمام ساحت‌های زندگی رسید را در اختیار انسان قرار می‌دهد. با تحلیل مضامین امام خمینی، مشخص گردید ایشان رابطه جهان‌شناسی و اخلاق را رابطه هست و باید می‌دانند بدین جهت گزاره‌های اخلاقی، معقولات ثانیه فلسفی بوده، حسن و قبح آنها نفس الامری است. بنابراین تشریح احکام نیز مبتنی بر مصالح و مفاسد واقعی است و حکم «کلما حکم به العقل حکم به الشرع» اشعار به وجود همین رابطه است.

امام خمینی عالم را محدود به ساحت مادی و قابل مشاهده نمی‌داند. مطابق وحی جهان مادی مخلوق و حادث، متشکل از جواهر و اعراض بوده با نظم و انسجامی که دارد جایگاه انسان را تعریف و او را در برابر این نظام مکلف و مسئول برمی‌شمرد. برهان امام بر حدوث عالم نیز متشکل از اصل کلی، تغییر آحاد بیانگر تغییر مجموعه است و اصل موضوعه موجودات متغیرند می‌باشد. امور متغیر نیز با تمهیدات شرایط قادرند بسوی کمال حرکت کنند و نقص‌ها را یکی پس از دیگری برطرف نمایند.

از آنجا که امام خمینی هستی را محدود به دنیا نمی‌داند، و معاد جسمانی را با حرکت جوهری صدرایی اثبات می‌نماید. لذا ماهیت مرگ را انتقال نفس به عالم دیگر تعریف می‌کند. فرجام کسانی که مشخصاً مومن یا کافر هستند، این است که نفس آنها در بدنی مثالی مشابه بدن دنیایی سکنی می‌گزیند و بدون نیاز به حسابرسی به بهشت یا دوزخ برزخی منتقل می‌گردند، و متوسطین نیز به همین نحوه منتقل گشته لکن نیازمند حسابرسی هستند. پس اعمال انسان تاثیر مستقیمی بر چگونگی زیست او پس از مرگ و انتقال به برزخ دارد.

ایشان در تبیین روابط آخرت و چگونگی زیست اخروی، به مسئله سنجش و میزان الهی تصریح کرده و معتقد است زیست اخروی کاملاً مطابق اعمال یا ملکات نفسانی انسان در این دنیا می‌باشد. نتایج اعمال در آخرت با موازنه بین ثواب و عقاب و نتایج آن بر انسان مترتب نیست زیرا تحابط عمل صحیح نیست، بلکه موازین عدالت در آن به معنای عدالت در تناسب و برقراری معادله بین هر عمل و جزای آن است. مسلم است اینگونه باور به آخرت، انسان را نسبت به تک‌تک اعمال و دقت در حسن فعلی و فاعلی آن ترغیب می‌نماید.

بهشت دار نعمت و جهنم دار عذاب است، منتهی نعمت و عذابی از سان از پیش علت مهیا شدن آن است. امام خمینی شفاعت را از مسلمات امامیه می‌داند لکن علاوه بر نقش قطعی معصومین علیهم السلام در شفاعت، عملکرد خود انسان را نیز در برخورداری از شفاعت موثر می‌داند.

در جدول ذیل گزاره‌های کلامی امام خمینی که به صورت مختصر ذکر شده است در فرایندی منظم و چهار مرحله‌ای با روش تحلیل مضمون دسته‌بندی شده و ارتباط آنها با اخلاق به جهت استخراج مبانی کلامی اخلاق بیان گردیده است.

جدول (۵): مبانی جهان‌شناسی اخلاق

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
	طبیعت مجموعه افراد است، افراد نیز همیشه در حال تبدل و تغییرند پس افراد حادث هستند. اگر تک تک افراد محکوم به یک حکم حتمی باشند، مجموع هم مشمول آن حکم خواهد بود. (رک: تقریرات فلسفه، ج ۱، ص ۱۰۶)	جهان حادث است	انسان به عنوان جزئی از کل متغیر، قابل تغییر است.
	این دنیا برای هیچ کس باقی نمی ماند. آن چیزی که برای همه باقی می ماند نتیجه آن اعمالی است که از ما صادر می شود. (صحیفه امام، ج ۹، ص ۴۴۱)	دنیا فانی و آخرت باقی	عمل اخلاقی برای خداوند مهمتر از تایید و تحسین دیگران است. (وظیفه‌گرایی، فضیلت‌گرایی)
	عالم، از وحدتی برخوردار است به طوری که اگر یک ذره و یا یک پر کاهی از مرتبه‌ای که دارد جا به جا شود و یا یک برگگی از آن حدی که دارد تجافی بنماید، مستلزم انقلاب در سرتاسر عالم است برای اینکه بین موجودات علیت و معلولیت برقرار است و بین آنها اشد مراتب ارتباط وجود دارد. (تقریرات فلسفه، ج ۳، ص ۵۸۶)	حکمت الهی (نظام علت و معلولی)	مسئولیت پذیری انسان، وظیفه‌گرایی را در او تقویت می نماید.
	دنیا دار تکلیف و «مزرعه آخرت» و عالم کسب است، و عالم آخرت دار جزا و سزا و ثواب و عقاب است. این جا دار امتحان و امتیاز شقی از سعید و مطیع از عاصی است، و عالم ظهور فعلیات است. (چهل حدیث، ص ۲۴۵)	دار تکلیف و دار جزا	این نگرش انسان را وظیفه‌گرا و امیدوار به نتیجه می سازد، بنابراین غایت‌گرایی را نیز تقویت می نماید.
	حیات دنیا، حیّ بالعرض می باشد، نه حیّ بالذات. (تقریرات فلسفه، ج ۳، ص ۴۵۷)	حیات	باور به عرضی بودن زندگی دنیوی، انسان را وظیفه‌گرا می نماید.
	مرتبه برزخیه را اثبات نمودیم. (تقریرات فلسفه، ج ۳، ص ۴۳۷)	عالم برزخ	معرفت به برزخ و زندگی برزخی، تاثیر انگیزی و غایت‌گرایانه در اخلاق دارد.

<p>فرجام‌شناسی دارای نقشی انگیزشی بر اخلاق بوده، نظام غایت‌گروی را تقویت می‌نماید.</p>	<p>معاد جسمانی</p>	<p>محال است که معاد جسمانی نباشد؛ برای اینکه اگر نباشد، معنایش این است که انسان مولود طبیعت نیست. (تقریرات فلسفه، ج ۳، ص ۵۷۳)</p>	
<p>توجه به عوامل موثر بر کیفیت زندگی اخروی، تاثیر انگیزشی و غایت‌گرایانه بر زیست اخلاقی انسان دارد.</p>	<p>رابطه رفتار و آخرت</p>	<p>سرمایه حیات ابدی آخرت و رأس المال تعیش آن نشئه حصول اخلاق کریمه است و اتصاف به مکارم اخلاق است. (چهل حدیث، ص ۵۱۱)</p>	
<p>ایمان به تاثیر عمل بر زندگی اخروی، نظام اخلاقی را به سوی غایت‌گرایی سوق می‌دهد و علاوه بر التزام عملی به زیست اخلاقی، ضمانت اجرایی را نیز فراهم می‌آورد.</p>	<p>رابطه عمل و نتیجه</p>	<p>بهشت را اعمال شما آباد می‌کند و جهنم را هم اعمال ما می‌افروزد. (تفسیر سوره حمد، ص ۲۴۹؛ صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۱۷۴)</p>	
<p>ایمان به بهشت، علاوه بر تاثیر انگیزشی، نظام اخلاقی غایت‌گرایانه می‌سازد و انسان را به سوی انتخاب لذات پایدار سوق می‌دهد.</p>	<p>بهشت</p>	<p>امام خمینی به تبع فرمایش پیامبر اکرم (ص) که فرمودند: «احدی از اهل بهشت به چیزی نمی‌گوید «باش» مگر آنکه (موجود) شود.» معتقدند عالی‌ترین سطح از زندگی در بهشت برای بهشتیان فراهم است. (علم‌الیقین، ج ۲، ص ۱۰۶۱)</p>	
<p>شناخت جهنم، نظام اخلاقی را به سوی غایت‌گروی سوق می‌دهد و انسان تلاش می‌کند از عذاب آن دور گردد.</p>	<p>جهنم</p>	<p>عذاب جهنم فقط آتشش نیست، اگر یک در جهنم در این عالم باز شود تمام اهل عالم از وحشت هلاک شوند. (چهل حدیث، ص ۹۵)</p>	
<p>تجسم اعمال نقشی انگیزی بر رفتار اخلاقی دارند و نظام غایت‌گرایانه را تقویت می‌نمایند.</p>	<p>تجسم اعمال</p>	<p>مسئله تجسم اعمال از اموری است که باید از واضحات به شمار آورد، و عقل و نقل با هم در آن متوافقند. (سر الصلاة، ص ۲۵)</p>	
<p>باور و آگاهی از نظام شفاعت، نقشی انگیزشی و غایت‌گرایانه بر افعال اخلاقی دارد.</p>	<p>شفاعت</p>	<p>انسان اگر طمع شفاعت دارد، باید در این عالم با سعی و کوشش رابطه بین خود و شفعا‌ی خود را حفظ کند، ... فرضا که شما با ایمان از دنیا بروید، ولی اگر بار گناهان و مظالم سنگین باشد ممکن است در عذابهای گوناگون برزخ و قبر از شما شفاعت نشود. (آداب الصلاة، ص ۳۶)</p>	

پالایش مضامین بالا که با رویکرد اخلاقی به تحلیل گزاره‌های کلامی در محور جهان‌شناسی پرداخته‌است، نتایج زیر اخذ شده‌است:

۱. تدوین نظام اخلاقی با محوریت جهان‌شناسی و توجه به مراتب آن با توجه به وجودی بودن مرگ (حسینی‌زاده و صادقی‌علی‌آبادی، ۱۴۰۲: ۳۴) انسان را امیدوار و هدفمند نموده، تاثیر افراد نادرست و ناسپاس را بر فرد به به حداقل می‌رساند. زیرا هدف فعل اخلاقی در این دیدگاه رضایت و تحسین دیگران نیست. چنین باوری افزون بر اینکه تاثیر افزایشی بر وظیفه‌گرایی و التزام اخلاقی ایجاد می‌کند، او را نسبت به انجام عمل با حسن فاعلی و فعلی ترغیب می‌نماید.
۲. آلام و رنجهای دنیوی تاثیر فروکاهشی بر چنین فردی دارند زیرا اعتقاد به موقت بودن زندگی دنیوی و ابدی بودن زندگی اخروی انسان عاقل را به سوی انتخاب لذت و سعادت ابدی می‌کشاند و تمام حوادث را برای وی معنادار می‌نماید.
۲. شناخت تاثیر رفتار بر جایگاه انسان، بهشت یا جهنم و ثواب و عقاب، نقش قوی انگیزشی جهت کسب فضایل اخلاقی و پرهیز از رذایل اخلاقی در دو مرتبه فعل و فاعل ایفای می‌کند. انگیزه و شوق ایجادشده بر این مبنای مبتنی بر اختیار انسان است و ارزشمندی آن نیز بر همین اساس استوار است.
۳. یکی از مهمترین دغدغه‌های انسان در زندگی حفظ آبرو و موجه نشان دادن اعمال خویش است. دانستن تجسم و تبلور عملکرد این جهانی در برزخ و آخرت، افزون بر افزایش تلاش آدمی، موجبات اهتمام حداکثری انسان را در دقیق و کاملاً درست انجام دادن امور اخلاقی و پرهیز از امور غیر اخلاقی فراهم می‌آورد.
۴. تتعمیم‌پذیری و جهان‌شمولی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی در دو مرتبه از هستی، برخاسته از دلایل ایشان در تغییرپذیری انسان و اثبات اختیار انسان‌ها است.
۵. حقیقت مهم مستنبط از سامانه شفاعت در نظام اخلاقی و مبنای کلامی امام خمینی این است که انسان در مسیر زیست اخلاقی دچار اشتباهاتی گردد، اما باور به شفاعت نقشی فروکاهشی بر فشار روانی انسان دارد و زمینه‌ساز تلاش او برای برخورداری از شفاعت می‌گردد.

نتیجه‌گیری

نظام‌های اخلاقی در جهان متکفل ارزش‌گذاری و تعیین الزامات در زندگی هستند. هر نظام اخلاقی مبتنی بر جهان‌بینی بنیانگذاران آن و بر اساس مبانی کلامی و زیر ساخت‌های نظری تدوین می‌گردد. پژوهش حاضر با توجه به شخصیت علمی امام خمینی که از سرآمدان فلسفه، کلام و اخلاق است و منظومه نظری بی‌نقصی در این حوزه‌ها از خود برجای گذاشته‌است، با استخراج مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری ایشان، طی روندی چهار مرحله‌ای با روش پژوهشی تحلیل مضمون صورت گرفته‌است. ابتدا گزاره‌های کلامی امام خمینی به شکل شبکه‌ای و در پنج محور معرفت‌شناسی، خداشناسی، راهنماشناسی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی استخراج گردید، سپس کدگذاری داده‌ها و تجزیه و تحلیل

مضمون کدگذاری با رویکرد اخلاقی انجام شد، در مرحله سوم بازبینی و تنزیه و صورت‌دهی به تم‌های فرعی انجام شد و تم‌های اصلی تعریف و نام‌گذاری گردید. به‌وسیله تعریف و بازبینی کردن، ماهیت حقایق اخلاقی‌ای که مضمون در مورد آن بحث می‌کند، مشخص شد و متعین گردید که هر مضمون اصلی، کدام بعد از داده‌ها را در خود دارد. در آخرین گام تحلیل مضامین اخلاقی، نگارش و گزارش، صورت‌بندی گردید.

مبانی کلامی معرفت‌شناسی امام خمینی بیانگر اتحاد عقل و وحی در ادراک نظری و التزام عملی به گزاره‌های اخلاقی است. در حیطه مبانی خداشناسی، توحید فقط نوعی تفکر نیست بلکه مبنای تعیین فعل و فاعل اخلاقی است، لذا باور توحیدی بنیادی‌ترین، مبنای نظام اخلاقی و تعیین‌کننده سبک زندگی اخلاقی مومنین است. شناخت هر یک از صفات الهی نیز موجب تقویت اندیشه اخلاق‌مدارانه و التزام عملی بیشتر به امور اخلاقی می‌گردد زیرا هر یک از این صفات به نوعی اعمال اخلاقی را پشتیبانی نموده، ضامن نتیجه‌مندی آن هستند. بنابراین بایسته است برای داشتن جامعه‌ای اخلاق‌مدار، به بهترین و ساده‌ترین روش صفات خداوند را برای مردم تبیین نمود و زمینه خشیت را در مردم ایجاد کرد. ضمن آنکه خداوند با آفرینش احسن و ارسال هادیان شرایط تکوینی و تشریحی تکامل انسان و تقرب به خویش را نیز فراهم کرده‌است.

راهنماشناسی محور دیگری است که از یک سو با مبانی خداشناسی اخلاق و از دیگر سو با مبانی انسان‌شناسی مرتبط است. ماهیت اصلی بعثت هادیان مقتضی عصمت و افضلیت آنان است. نقش الگویی و عینی هادیان، انتخاب و زیست اخلاقی را تسهیل نموده و نفس را در انجام و التزام به امور اخلاقی یاری می‌نماید. بنابراین یکی دیگر از وظایف حکومت اسلامی و فرهیختگان جامعه تنقیح سیره و روش هادیان الهی برای عموم مردم است و اکتفا به بیان شرح حال زندگی آنان با توجه به تفاوت‌های ژرف در نوع زندگی آن عصر به هیچ وجه کافی نیست.

اصالت روح و تغییرپذیری نفس در جهت تکامل با استفاده از اختیار و اراده انسانی یکی دیگر از مبانی کلامی اخلاق در محور انسان‌شناسی است که مسئولیت اخلاقی انسان را در قبل خویش و سایرین تبیین می‌نماید. وجود عالم آخرت و تبیین تاثیر زیست اخلاقی بر زیست انسان در آخرت، آخرین مبنای کلامی اخلاق در حوزه انسان‌شناسی و جهان‌شناسی است که شکل‌گیری نظام اخلاقی را بر اساس چرایی برخوردار از نعمات بهشت یا عذاب جهنم معنادار ساخته نیاز انسان به معرفت و حیانی را دو چندان می‌نماید. آگاهی از تاثیر حسن و قبح اخلاقی با محوریت نتایج اعمال در دو ساحت از زندگی انسان، نقشی انگیزشی بر وظیفه‌گرایی و غایت‌گرایی و حق‌گرایی اخلاقی در انسان ایفا می‌نماید.

کتابنامه

- قرآن کریم
- نهج البلاغه فیض الاسلام
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). *الاشارات و التنبیهات*، قم: بلاغت.

- اردبیلی، سید عبد الغنی (۱۳۹۲). *تقریرات فلسفی امام خمینی*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- حسینی زاده، مائده سادات و مسعود صادقی علی آبادی (۱۴۰۲). امام خمینی و رویکردهای سه‌گانه به مسائل پیرامون مرگ، پژوهشنامه متین، ۲۵(۹۸)، ۲۷-۵۴.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۷). *شرح حدیث جنود عقل و جهل (طبع جدید)*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). *سر الصلاة (معراج السالکین و صلاة العارفين)*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۶). *ولایت فقیه، حکومت اسلامی*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۹۴). *چهل حدیث (اربعین حدیث)*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۸). *تفسیر سوره حمد*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). *صحیفه امام*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۶). *شرح دعای سحر*، ترجمه گروه معارف معاونت پژوهشی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۰). *آداب الصلاة*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). *الطلب و الإرادة*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- روحانی، عباسعلی و زهره خانی (۱۳۹۷). *قاعده تسامح در روش‌شناسی تفکر نقدی امام خمینی*، پژوهشنامه متین، ۲۰(۷۸)، ۱۵-۳۱.
- صالحی، علی؛ حاجی پور، حسین و مولوی وردنجانی، عیسی (۱۳۹۹). *مبانی کلامی اخلاق در اندیشه شیخ مفید*، پژوهش نامه اخلاق، ۱۳(۴۷)، ۳۱-۵۱.
- صدرالدین شیرازی، محمدبن‌ابراهیم (۱۳۸۶ق). *الحکمه المتعالمه فی الاسفار الاربعه*، قم: مصطفوی.
- طباطبائی، محمدحسین (بی‌تا). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، قم: مرکز بررسی‌های اسلامی.
- عابدی جعفری، حسن و دیگران (۱۳۹۰). *تحلیل مضمون و شبکه مضامین روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی*، اندیشه مدیریت راهبردی، ۵(۲)، ۱۹۸-۱۵۱.
- قاسمی، یارمحمد؛ هاشمی، علی (۱۳۹۸). *انجام پژوهش به روش تحلیل تماتیک: راهنمای عملی و گام به گام برای یادگیری و آموزش (مورد مطالعه: مصرف موسیقی دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه ایلام)*، فصلنامه علمی فرهنگ ایلام، ۲۰(۶ و ۶)، ۷-۳۳.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۲). *نقد و بررسی مکاتب اخلاقی*، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- هادوی تهرانی، مهدی (۱۳۷۷). *مبانی کلامی اجتهاد*، قم: موسسه فرهنگی خانه خرد.

- *The Holy Quran*
- *Nahj al-Balagheh*, Faiz-ul-Islam

- Abedi Jafari, H & Taslimi, M & Faqih, A & Sheikhzadeh, M. (2017). Thematic analysis and theme network is a simple and efficient method to explain the patterns in qualitative data, *Strategic Management Thought*, 5(2), 151-198
- Ardabili, S. (2012). *Imam Khomeini's Philosophical Lectures*, Tehran: Institute for Editing and Publishing Imam Khomeini's Works.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101
- Ghasemi, Y & Hashemi, A. (2019). conducting research using thematic analysis method: a practical and step-by-step guide for learning and teaching (case study: music consumption of master's students of Ilam University), *Farhang Ilam Scientific Quarterly*, 20(64, 6), 33-7
- Hadavi Tehrani, M. (1998), *Theological Foundations of Ijtihad*, Qom: Khaneh Khard Cultural Institute.
- Hosseinizadeh, M & Sadeghi Aliabadi, M. (2023). Imam Khomeini and three approaches to issues surrounding death, *Matin Research*, 25(98), 27-54.
- Ibn Sina, H.(1996). *al-Isharat wa al-Tanbihat*, Qom: Balaghat.
- Khomeini, R. (1991). *Etiquette of Prayer*, Tehran:Imam Khomeini (R.A.) Editing and Publishing Institute.
- Khomeini, R. (1997). *the description of dawn prayer, translated by the Department of Education*, Tehran: Deputy Research Assistant, Imam Khomeini (R.A.) Editing and Publishing Institute.
- Khomeini, R. (1998). *Commentary on the Hadith of Soldiers of Reason and Ignorance (new version)*, Tehran: Imam Khomeini (RA) Organization and Publishing Institute.
- Khomeini, R. (1999). *Sir Salat (Mi'raj al-Salakin and Salat al-Arifin)*, Tehran: Imam Khomeini's (R.A.) Editing and Publishing Institute.
- Khomeini, R. (2000). *Sahifa Imam*, Tehran: Imam Khomeini (RA) Writing and Publishing Institute.
- Khomeini, R. (2001). *demand and will*, Tehran: Institute for Editing and Publishing the Works of Imam Khomeini (RA).
- Khomeini, R. (2007). *Velayat al-Faqih*, Islamic Government, Tehran: Organization and Publication of Imam Khomeini's Works (RA).
- Khomeini, R. (2009). *Tafsir of Surah Hamad*, Tehran: Imam Khomeini (R.A.) Editing and Publishing Institute.
- Khomeini, R. (2014). *Forty Hadith (Arbaeen Hadith)*, Tehran: Imam Khomeini (R.A.) Editing and Publishing Institute.
- Misbah Yazdi, M. (2012). *Criticism of Ethical Schools*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Rouhani, A Khani, Z. (2017). The principle of tolerance in Imam Khomeini's critical thinking methodology, *Matin Research Journal*, 20(78), 15-31
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1386 a). *The Transcendent Wisdom in the Four Books*, Qom: Mustafawi.
- Salehi, A & Hajipour, H & Maulavi Vardanjani, I. (2019). Theological foundations of ethics in the thought of Sheikh Mufid, *Ethical Research*, 13(47), 31-51.
- Tabatabai, M. (Beta), *Principles of Philosophy and the Method of Realism*, Qom: Center for Islamic Studies.